

ЖАНРОВО-ТИПОЛОГІЧНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОБІОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто жанрово-типологічні ознаки української автобіографії ХХ століття. Наголошено, що основними жанрологічними рисами української автобіографії є ретроспективність, фактографічність, саморефлексивність, сюжетно-подієвий хронологічний тип оповіді, прозова автодієгетична оповідь, ідентичність образів автора, наратора і головного персонажа, наявність у тексті автобіографічного договору, висвітлення типових автобіографічних блоків та ін. З'ясовано, що основними жанровими різновидами і модифікаціями української автобіографії ХХ століття стали мемуарна, документальна і художня автобіографії.

Ключові слова: автобіографія, жанр, жанровий різновид, жанрова модифікація, мемуарна автобіографія, документальна автобіографія, художня автобіографія, генологічна риса.

Автобіографічна проза бере початок ще з античності, і за тривалий час свого існування пройшла складний еволюційний шлях від слабо вираженого особистісного начала в перших античних автобіографіях до високохудожніх автобіографічних творів сьогодення. На сучасному етапові виокремилася кілька найвпливовіших теоретичних шкіл дослідження проблем автобіографічної літератури, зокрема французька, американська, англійська та російська школи теоретичного вивчення автобіографічного письма. Українське літературознавство представлене здебільшого поодинокими розвідками окремих питань поетики автобіографічної літератури, при цьому основну увагу приділено автобіографічному романові й автобіографічній повісті. Певні зрушення розпочалися лише в двотисячних роках, коли побачили світ праці О. Галича [6; 7; та ін.], Т. Бовсунівської [4], Т. Гаврилівна [5], які розширили межі українських теоретичних досліджень автобіографічного письма за рахунок генологічних, компаративних і гендерних студій.

Метою нашої статті є розгляд жанрово-типологічних характеристик жанру автобіографії.

Автобіографію небезпідставно вважають одним із найбільш парадоксальних і полемічних жанрів. Лише ХХ століття, за словами В. Безрогова, «породило багато дивних форм автобіографічного дискурсу, які інколи точніше було б назвати псевдо-, квазі- і навіть антиавтобіографіями. <...> Є „автобіографії”, повністю вигадані своїми укладачами, а є справжні спомини, сховані під неавтобіографічною назвою. Є „автобіографії в автобіографії”, де автор робить предметом дослідження себе під час написання автобіографії. Є спогади, ніби „розрізана” й перемішана з іншими текстами автобіографія» [3, 147].

«Автобіографія – жанр парадоксальний, полемічний, невіддатливий точному визначенню. Його природна межа – постійна провокація до виявлення власної природи» [4, 181], – зазначає Т. Бовсунівська в дослідженні «Основи теорії літературних жанрів». Гнучкість жанрових форм автобіографії призводить до того, що «автобіографію можна розглядати своєрідним троянським конем усередині літературознавства, оскільки ніхто напевне не знає, куди поверне вона у своєму розвитку, які ідеї може в себе вмістити та яку аудиторію охопити» [4, 184].

На сучасному етапі можемо говорити про існування *класичної української автобіографії*, у якій зберігається велика кількість обов'язкових структурно-композиційних рис конструювання автобіографічного тексту; й *експериментальних автобіографій*, автори яких займаються не стільки ретроспективним відображенням свого справжнього життєвого шляху, скільки пошуком нових форм автобіографічного самовираження, при цьому найчастіше йдеться про експерименти з формою автобіографічної оповіді, у той час як обов'язкові й факультативні структурні елементи зберігаються повною мірою.

Основними жанроутворювальними рисами є ідентичність образів автора, наратора та головного персонажа; провідною сюжетною лінією має бути опис справжнього життєвого шляху автора, еволюція (зокрема й внутрішня) його особистості; персонажами оповіді мають бути лише люди, які існували або існують реально і т. п.

Зважаючи на те, що йдеться про реконструкцію життя реальної постаті, відтвореної в літературному вигляді нею особисто, то обов'язковими умовами жанру автобіографії є фактографічність, ретроспективність оповіді, подвійна перспектива бачення (тоді – тепер). Багатьом автобіографіям властива також психологічність, самоаналітичність, саморефлексивність та ін.

Усі ці характеристики дали можливість французькому науковцю Ф. Лежену ще на початку 1970-х років сформулювати канонічне визначення жанру, яке залишається актуальним і в наш час: «Автобіографія є текстом з ретроспективною установкою, шляхом якого реальна особистість розповідає про власне існування, роблячи акцент на своєму особистому житті, особливо на історії становлення своєї особистості» [19, 14].

Традиційною схемою побудови автобіографічного тексту є логічно послідовний, хронологічний, прозаїчний опис життєвого шляху автобіографа від моменту його народження до певного етапу його життєдіяльності.

Одним зі стійких жанроутворювальних елементів є наявність у тексті автобіографії загальноприйнятих тематичних блоків, як-от: «родовід», «дитинство», «отроцтво», «юність», «виховання», «освіта», «доросле життя», «професійне життя», «громадське життя», «внутрішньоінтелектуальне життя», «повсякденне життя», «родинне життя», «внутрішньоемоційне життя», «автопортрет», «автогеографія» й «автокоментар». Згадані блоки у своїй сукупності відтворюють більш-менш цілісне уявлення про життя автобіографа, про еволюцію його внутрішнього та зовнішнього Я.

Виокремлені структурно-тематичні блоки зазвичай є властивими більшості автобіографічних текстів (не лише традиційних, а й експериментальних). Інша річ, що різною є повнота їхнього висвітлення. Як слушно відзначав В. Безрогов, «співвідношення частин тексту, роль того чи іншого періоду життя для відтворення загальної картини „шляху героя” визначені цілями й мотивами фіксації обставин життя та трансформації їх у суцільний текст» [3, 152]. «Якщо „пошук себе” ведуть від самого початку, то великого значення надається дитинству й юності. Якщо ні, то дитинство не акцентоване. Якщо метою розповіді виступає персональна історія, то знову в періоду дитинства є шанс зайняти багато сторінок у тексті. Якщо ж у центрі уваги корпоративна історія, то початкові розділи отримують характер генеалогії або сімейної хроніки, і розповідач ідентифікує себе через приналежність до роду. Якщо в центрі уваги професійне становлення, то „відпадає” все інше, і т. д.» [3, 152], – писав дослідник.

Згідно з теорією французького науковця Ф. Лежена, обов'язковим структурним елементом будь-якої автобіографії є «автобіографічний договір» (*le pacte autobiographique*), що прямо вказує на автобіографічні наміри автора. Автобіографічний договір, на думку вченого, імпліцитно або експліцитно властивий всім без винятку автобіографічним текстам, про що дослідник неодноразово писав у своїх літературознавчих роботах різних часів [17-19; та ін.]. Саме наявність цього виду договору допомагає виокремлювати автобіографії із загального потоку автодокументальних і просто художніх текстів, написаних від першої особи.

В автобіографічному договорі автор зазвичай декларує ідентичність трьох текстових інстанцій – автора, наратора та головної дійової особи. Автор зобов'язується говорити тільки правду про своє життя, хоча доволі часто й робляться авторські примітки про те, що в кожній людини своя правда, та у випадку автобіографії йдеться більше про суб'єктивне авторське розуміння того, що є правда; у низці випадків прописується обіцянка не брехати, принаймні, свідомо. «Істина тут куди цікавіша від найзахопливішого вимислу» [9, 207], – пояснював у післямові особливості свого автобіографічного тексту Д. Затонський.

Автобіографічний договір далеко не завжди є цілісним структурно-тематичним блоком. У більшості випадків ідеться про дискретні сегменти, серед яких можна виокремити не тільки елементи перитексту (заголовки, жанрові індикатори, преамбули, післямови, назви розділів і підрозділів автобіографічного тексту, примітки), а й окремі частини основного авторського тексту (його початкові позиції, автокоментарі по ходу тексту), які прямо чи опосередковано вказують на автобіографічні інтенції автора.

Дослідники цього жанру відзначають, що автобіографія – це «й замкнутий (композиційно) документ, і розімкнутий (хронологічно й змістовно), оскільки не може представляти завершений життєвий шлях» [13, 152-153]. Як слушно писав М. Бахтін, «у житті, яке я переживаю всередині, принципово не можуть бути пережиті події мого народження й смерті» [2, 98], а, відповідно,

автобіографічний «самозвіт-сповідь принципово не може бути завершеним» [2, 132].

Одним із типологічних різновидів автобіографії є мемуарна автобіографія (за іншою термінологією, об'єктна, суб'єктно-об'єктна, екстравертивна або зовнішньоподієва) – ретроспективний прозовий твір із нарацією від першої особи (зрідка від третьої), що оповідає про історію індивідуального, передусім зовнішнього, життя реальної особистості, літературно оформлений нею самою.

Основною сюжетною лінією мемуарної автобіографії є життєвий шлях людини, який справді мав місце, розказаний нею самою. При цьому йдеться переважно про реконструкцію зовнішнього життя автора, на відміну від, скажімо, психоавтобіографій, які зосереджують основну увагу на історії внутрішнього, психологічного, психоемоційного життя автобіографа. Елементи психологічного самоопису можуть бути присутніми й у мемуарній автобіографії, проте вони не є доміантними.

Сюжетно-подієвий тип оповіді в мемуарній автобіографії вибудовується за хронологічним принципом від моменту народження головного персонажа до певного етапу його життєдіяльності. Обов'язковою умовою в цих творах є ідентичність трьох текстових інстанцій – автора, наратора та головного персонажа. Зазвичай ідеться про інтрадієгетичного наратора з обмеженою перспективою бачення, який оповідає про те, що знає про себе, своє життя й життя оточуючих особисто, зі слів інших людей або з авторитетних для нього джерел.

Якщо звернутися до історії розвитку української мемуарної автобіографії, то відзначимо, що протягом ХХ століття в ній вільно співіснували два структурно-нарративні різновиди – документальний (суто фактографічна автобіографічна оповідь без елементів белетризації) і художній (у якому фактографічна за суттю автобіографічна оповідь зазнає художньої обробки).

Документальні автобіографії писалися непрофесійними письменниками, здебільшого науковцями, політичними та громадськими діячами, які з певних причин уважали за необхідне полишити для нащадків власноруч написану історію свого індивідуального життя, опис власної життєвої долі. Класичними зразками української документальної автобіографіки ХХ століття стали автобіографії М. Грушевського [8], Д. Багалія [1], І. Огієнка [14], В. Кубійовича [11-12]. Ці твори є канонічними зразками української документальної мемуарної автобіографії з її тяжінням до суворой фактографічності, правдивості, наукової аналітичності, неупередженості висловлених думок, уникання особистісних оцінок і суджень, незначної емоційної забарвленості, уведенням до авторського тексту великої кількості документальних, передусім офіційних, джерел, акцентацією уваги на зовнішньоподієвому боці житті автора тощо. Незважаючи на документальний стиль викладу автобіографічного матеріалу, ці твори не були позбавлені емоційного забарвлення, що досягався емоційним наснаженням поданих фактів та їх особистісною інтерпретацією. Певний

рівень інтимізації було досягнуто завдяки відвертим спогадам про глибоко особистісні речі.

Іншим, не менш поширеним, різновидом жанру автобіографії в українському письменстві ХХ століття стала художня автобіографія, що була представлена, здебільшого, саможиттєписами професійних письменників, зокрема художніми саможиттєписами М. Кропивницького [10], В. Сосюри [15], М. Руденка [16] та ін. У художній автобіографії ми маємо відмінний від документальної стиль викладу матеріалу. Суто фактографічна, референційна, автобіографічна оповідь у художній автобіографії отримує літературну обробку. Документальний текст охудожнений, до нього введено елементи белетризації – сюжетність, подієвість, розлогі описи, реконструйовані за пам'яттю автобіографа, а часом домислені та переосмислені, діалоги й полілогі; широке застосування отримують різноманітні засоби образності. Але на відміну від автобіографічної повісті, ми не маємо створеного уявою письменника фікціоналізованого світу. Провідними рисами української художньої автобіографії ХХ століття стали: цілісна реконструкція життя автобіографа за чіткою хронологією подій з виписуванням основних саможиттєписних тематичних блоків («родовід», «дитинство», «юність», «зріле життя», «освіта», «професійне життя», «повсякденне життя» та ін.); автодієгетична, інтрадієгетична, внутрішньолокалізована оповідь; ідентичність трьох текстових інстанцій – автора, наратора й головного персонажа; відсутність у текстовій канві вставок офіційних і неофіційних документальних джерел; психологізм, саморефлексивний характер оповіді; увага до внутрішнього, психоемоційного життя автора; увага до найменших деталей; зосередженість на описі індивідуального авторського простору (інтимного, особистого, сімейного); уведення до авторської оповіді інтер'єрних і психологічних портретних описів, роздумів; відтворення мовлення другорядних персонажів через непряму авторську мову, белетризовані діалоги й полілогі; відтворення типового мовлення персонажів; багатство зображально-виражальних засобів; емоційність оповіді та ін.

Протягом ХХ століття поступово ускладнювалася структура документальних і художніх автобіографій. Як наслідок – до логічно послідовних, хронологічних саможиттєписів дискретно входили інші жанри спогадової літератури, як-от: мемуари, літературний портрет, лист, подорожні нотатки, автокоментар, метакоментар, автокритика тощо, які давали змогу краще розкрити різні грані авторської індивідуальності, пояснити мотивацію його вчинків, увиразнити контекстуальне тло.

Жанр автобіографії в українській літературі ХХ століття був представлений здебільшого мемуарною автобіографією і двома основними модифікаціями – документальною й художньою автобіографіями, які паралельно існували протягом усього століття, взаємозбагачуючи одна одну. Уже з другої половини ХХ століття поступово почала ускладнюватися структура українських автобіографій, вони почали вбирати в себе велику кількість мікрожанрів, здебільшого мемуарних, мало місце синтезування

різних видів мистецтв, що призвело до появи метажанрових автобіографічних творів, однак незмінними лишалися основні генологічні ознаки жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури / Д. І. Багалій // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К. : [б. в.], 1927. – С. 1-146.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
3. Безрогов В. Г. Автобиография и история: некоторые комментарии историка к автобиографическим исследованиям / В. Г. Безрогов // Хеннингсен Ю. Автобиография и педагогика / Ю. Хеннингсен ; [пер. с нем. В. А. Волкова]. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – С. 133-180.
4. Бовсунівська Т. В. Основи теорії літературних жанрів : [монографія] / Т. В. Бовсунівська. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2008. – 519 с.
5. Гаврилів Т. Форма і фігура. Ідентичність у художньому просторі : [монографія] / Т. Гаврилів. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2009. – 480 с.
6. Галич О. А. Документальна література та глобалізаційні процеси у світі : [монографія] / О. А. Галич. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2013. – 264 с.
7. Галич О. А. Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії / О. А. Галич. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2013. – 368 с.
8. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1926. – 32 с.
9. Затонский Д. История одной судьбы : [повесть почти документальная] / Д. Затонский. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2007. – 356 с. : фотоил.
10. Кропивницький М. Автобіографія (За 65 років) / М. Кропивницький // Кропивницький М. Л. Твори : [у 6 т.]. / М. Л. Кропивницький. – К. : Держлітвидав УРСР, 1960. – Т. 6. – С. 145-238.
11. Кубійович В. Мені 70 / В. Кубійович ; НТШ імені Тараса Шевченка. – Париж ; Мюнхен : Логос, 1970. – 135 с.
12. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович ; НТШ імені Тараса Шевченка. – Мюнхен : Молоде життя, 1985. – 308 с.
13. Марахова Т. А. О жанрах мемуарной литературы / Т. А. Марахова // Вопросы русской и зарубежной литературы. – М., 1967. – Вып. 69. – С. 19-38.
14. Огієнко І. І. Моє життя : [автобіографічна хронологічна канва] / І. І. Огієнко. – Житомир : Полісся, 2002. – 120 с. : іл.
15. Сосюра В. Третя Рота : [роман] / В. Сосюра ; [упоряд. та приміт. С. Гальченка ; післямова Н. Бернадської]. – К. : Знання, 2010. – 352 с. – (Класна література).

16. Руденко М. Найбільше диво – життя : [спогади] / М. Руденко ; [упоряд. Р. Руденко ; передм. Є. Сверстюка]. – К. : Кліо, 2013. – 696 с.
17. Lejeune P. Je est un autre / P. Lejeune. – Paris : Seuil, 1980. – 333 p.
18. Lejeune P. L'autobiographie en France / P. Lejeune. – 2me éd. – Paris : Armand Colin, 2004. – 192 p.
19. Lejeune P. Le pacte autobiographique / P. Lejeune. – Paris : Seuil, 1975. – 355 p.

В статье рассматриваются жанрово-типологические черты украинской автобиографии XX века. Акцентируется внимание, что основными жанрологическими чертами украинской автобиографии являются ретроспективность, фактографичность, саморефлексивность, сюжетно-событийный хронологический тип повествования, прозаическое автодиегетическое повествование, идентичность образов автора, нарратора и главного персонажа, наличие в тексте автобиографического соглашения, освещение типичных автобиографических блоков и другое. Выяснено, что основными жанровыми разновидностями и модификациями украинской автобиографии XX века стали мемуарная, документальная и художественная автобиографии.

Ключевые слова: автобиография, жанр, жанровая разновидность, жанровая модификация, мемуарная автобиография, документальная автобиография, художественная автобиография, генеалогическая черта.

The article is devoted to the study of the genre and typological peculiarities of the Ukrainian autobiography of the XXth century. The author of the article establishes that retrospectivity, factual basis, selfreflexion, subject-evental chronological type of narration, prosaic autodiegetic narration, identity of the figures of author, narrator and principal hero, presence of the autobiographical pact in text, interpretation of the typical autobiographical blocs and others are the main genre features of the autobiography. In the Ukrainian autobiography of the XXth century we have memoirs, documentary and literary autobiographies as the principal genre variations and modifications.

Key words: autobiography, genre, genre variation, genre modification, memoirs autobiography, documentary autobiography, literary autobiography, genre feature.